

УДК 378.22:159.923.2

МЕТЕЛЬСЬКА Наталія Йосипівна

*здобувач кафедри психології Полтавського національного педагогічного
університету імені В.Г. Короленка*

ПРОФЕСІЙНА САМОСВІДОМІСТЬ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ЯК СКЛАДОВА ЇХ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

У статті подано результати теоретичного аналізу проблеми професійного самовизначення майбутніх педагогів. Розкривається сутність понять «самовизначення» та «професійне самовизначення», висвітлюються уявлення про види та типи самовизначення особистості. Також проаналізовано взаємозалежність між особливостями здійснення професійного самовизначення майбутніми педагогами та становленням їх професійної самосвідомості. Визначені проблеми, що породжують внутрішньоособистісні конфлікти професійного самовизначення.

Ключові слова: *самовизначення особистості, професійне самовизначення, професійна самосвідомість, майбутні педагоги.*

Постановка проблеми. Необхідною умовою зростання особистості як фахівця є її самовизначення у професійній діяльності, оскільки перед особистістю постійно виникають проблеми, що вимагають від неї визначення свого ставлення до професій, аналізу та рефлексії власних професійних досягнень, прийняття рішення про вибір професії чи її зміну, уточнення та корекції кар'єри, вирішення інших професійно обумовлених питань.

Психологічний зміст процесу професійного самовизначення майбутніх педагогів полягає не лише у формуванні спрямованості на вибір педагогічної професії, а й у пошуку суб'єктивних причин свого вибору. Через це невід'ємним компонентом їх професійного самовизначення є професійна самосвідомість, тобто усвідомлення власних особистісних особливостей, рівня сформованості професійних здібностей і

професійно важливих якостей та міри їх відповідності необхідному для майбутнього педагога рівню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічній науці питаннями самовизначення особистості займалися К.О. Абульханова-Славська, М.Й. Боришевський, Г.С. Костюк, О.М. Леонт'єв, С.Д. Максименко, А. Маслоу, К. Роджерс, С.Л. Рубінштейн та інші. Предметом уваги цих дослідників стали сутність та джерела активності особистості, особливості життєвого самовизначення та самореалізації. Праці Л.І. Божович, В.В. Давидова, І.С. Кона, Б.С. Круглова, А.В. Мудрика, А.В. Петровського, Д.Й. Фельдштейна, Н.В. Чепелевої, В.О. Ядова та інших присвячені аналізу особистісного самовизначення.

Особливості професійного самовизначення, його складові та етапи розкриті у роботах Ю.З. Гільбуха, О.Ю. Голомштока, Е.Ф. Зеєра, Є.О. Клімова, І.П. Манохи, А.К. Маркової, В.Ф. Моргуна, Є.М. Павлютенкова, В.В. Синявського, С.М. Чистякової, Б.О. Федоришина, П.А. Шавіра та інших. Узагальнюючи дослідження цих вчених, можна констатувати, що професійне самовизначення – не одномоментний акт вибору, а тривалий процес, що є провідною складовою становлення особистості фахівця, його професійної свідомості та самосвідомості.

Постановка завдань. Мета статті полягає у дослідженні особливостей професійної самосвідомості майбутніх педагогів як складової їх професійного самовизначення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Комплекс проблем, пов'язаних із вибором майбутньої професії, визначенням ставлення до неї у психології описують поняттям професійного самовизначення. Природно, що таке складне психологічне явище не могло отримати єдино правильного пояснення у психологічній науці [6].

Так, П.Г. Щедровицький розглядає самовизначення як здатність людини будувати саму себе, свою індивідуальну історію, як уміння переосмислювати власну сутність [18].

За О.С. Газманом, самовизначення — це особистий вибір, а він передбачає співвідношення вимог зовнішнього світу із самим собою, об'єктивної реальності з реальністю суб'єктивною — своїми індивідуальними можливостями, здібностями, труднощами, установками, з досягнутим і бажаним у собі [4].

А.К. Маркова зазначає, що самовизначення — це складний, багатоступінчастий процес розвитку людини, структурними елементами якого є різні види самовизначення — особистісне, соціальне, професійне та інші. Ці види самовизначення постійно взаємодіють. В одних випадках вони передують одне іншому, наприклад, особистісне самовизначення може передувати і сприяти професійному, хоча найчастіше вони відбуваються одночасно, міняючись місцями як причина і наслідок. Життєве самовизначення лежить в основі інших і починається з першого дня життя як виконання людиною свого призначення [9].

Особистісне і професійне самовизначення стали предметом детального дослідження М.С. Пряжнікова. Підкреслюючи нерозривний зв'язок професійного самовизначення із самореалізацією людини в інших сферах життя, він зазначає, що «сутністю професійного самовизначення є самостійне і усвідомлене знаходження смислів виконуваної роботи і всієї життєдіяльності в конкретній культурно-історичній (соціально-економічній) ситуації» [13, С. 64].

Аналізуючи потенційні можливості самореалізації особистості, М.С. Пряжніков пропонує сім типів її самовизначення [12]: самовизначення у конкретній трудовій функції; самовизначення на конкретному трудовому посту; самовизначення на рівні конкретної спеціальності; самовизначення у конкретній професії; життєве самовизначення; особистісне самовизначення; самовизначення особистості в культурі (як вищий прояв особистісного самовизначення).

Проблема професійного самовизначення була проаналізована у працях численних зарубіжних і вітчизняних дослідників. Узагальнюючи існуючі погляди на сутність

професійного самовизначення особистості, М.С. Пряжніков і С.М. Чистякова виділяють такі підходи до визначення та дослідження цього феномену [11; 12]: *соціологічний підхід*, який розглядає професійне самовизначення як серію завдань, поставлених суспільством перед особистістю; *соціально-психологічний підхід*, який характеризує професійне самовизначення як процес поетапного прийняття рішень, за допомогою яких індивід знаходить баланс між власними перевагами і потребами суспільства; *диференційно-психологічний підхід*, який розглядає професійне самовизначення як процес формування індивідуального стилю життя, компонентом якого є професійна діяльність; *психолого-педагогічний підхід*, який характеризує професійне самовизначення як спеціально організований, цілеспрямований процес поступового формування у людини внутрішньої готовності до самовизначення, що передбачає реальну взаємодію між педагогами та учнями.

Однією із найбільш значних закордонних теорій професійного самовизначення є теорія Д. Сьюпера. Він стверджував, що правильно говорити про професійне самовизначення як про довготривалий процес професійного розвитку, протягом якого людина проходить ряд стадій, що відповідають певним віковим періодам і відображають особливості прийняття професійно важливих рішень. У ході професійного розвитку людина приймає рішення, яке визначає напрямок подальшого розвитку. Ключовим поняттям у теорії Д. Сьюпера є поняття «Я-концепції». Професійна «Я-концепція» являє собою сукупність установок, що обумовлюють професійний вибір, очікувань відносно світу праці та свого місця у ньому [20].

У працях Е. Еріксона наголошено, що нездатність до професійного самовизначення є серйозною проблемою молоді. Вирішення завдання вибору професії він убачав у пізнанні особистістю самої себе, в об'єктивній самооцінці та зіставленні професійних вимог із власними якостями [19].

С.М. Чистякова розглядала професійне самовизначення як процес формування особистістю свого ставлення до професійно-трудового середовища і спосіб її самореалізації, складову частину цілісного життєвого самовизначення. Дослідниця зазначала, що процес узгодження внутрішньоособистісних і соціально-професійних потреб не закінчується професійним навчанням за обраною спеціальністю, а відбувається впродовж усієї професійної діяльності [11].

На думку А.К. Маркової, професійне самовизначення є визначенням людиною себе відносно вироблених у суспільстві (і прийнятих даною людиною) критеріїв професіоналізму. Одна людина вважає критерієм професіоналізму просто належність до професії або отримання спеціальної освіти, відповідно і себе оцінює з цих позицій, а інша людина вважає, що критерієм професіоналізму є індивідуальний творчий внесок у свою професію, збагачення своєї особистості засобами професії, відповідно вона інакше з цією вищою «планкою» себе самовизначає і у подальшому самореалізує [9].

О.І. Вітковська характеризує професійне самовизначення як цілісний, інтегративний процес, у якому реалізуються основні життєві цінності людини і конкретизуються аспекти її життєвого, особистісного та соціального самовизначення [3]. Дослідниця зазначала, що професійне самовизначення здійснюється через самопізнання особистості з метою усвідомлення своєї «реалізаційної спрямованості», через здійснення виборів та прийняття рішень, а також через пошук оптимальних і прийнятих способів реалізації цих рішень, коригування професійних планів у напрямку їх більшої реалістичності.

На думку О.М. Гріньової, феномен професійного самовизначення має розглядатися саме комплексно, як цілеспрямована активність індивіда для більш повної реалізації своїх здібностей та можливостей у конкретному виді професійної діяльності з усвідомленням ним вимог обраної професії, міри власної придатності та перспектив власного професійного зростання [5].

При виділенні структури професійного самовизначення О.М. Борисовою були виявлені такі його складові елементи [1]: 1) мотиваційна сфера особистості; 2) професійні здібності; 3) індивідуально-типологічні особливості; 4) самосвідомість особистості; 5) соціальний статус людини.

Обґрунтовуючи самосвідомість як складову професійного самовизначення, дослідниця підкреслює, що адекватні знання про себе, свої можливості, здібності, ціннісні орієнтації дозволяють вибирати найбільш підходящі сфери діяльності. Досягнуті у професії успіхи або невдачі, у свою чергу, коректують уявлення людини про себе, впливають на самооцінку, рівень домагань і самосвідомість у цілому [1].

С.М. Чистякова та І.М. Захарова вказують, що структура професійного самовизначення включає професійну спрямованість, професійну самосвідомість, професійну саморегуляцію та професійно важливі якості [16]. Розкриваючи зміст цих компонентів, автори зазначають, що професійна самосвідомість є співвіднесенням особистістю цілей, що виникають, зі своїми ідеалами, уявлень про цінності — зі своїми можливостями; професійно саморегульована особистість є суб'єктом, що усвідомлює, яку професію він хоче вибрати (є мета, мотив), хто він є (оцінка своїх особистісних і психофізіологічних властивостей), що він може (можливості, схильності, здібності), що від нього чекає суспільство (його соціально професійний статус); професійно важливі якості — це індивідуальні якості суб'єкта діяльності, що впливають на ефективність діяльності і успішність її освоєння. Вони є невід'ємною частиною професійного самовизначення [16].

Таким чином, однією з умов розвитку особистості професіонала та взагалі професійного самовизначення є формування професійної самосвідомості, формою прояву якої можна вважати постійне прагнення особистості до саморозвитку. Самосвідомість є одним із провідних елементів психічного складу особистості, що регулюють її поведінку і діяльність, а професійна самосвідомість є одним з

найважливіших компонентів самосвідомості людини як суб'єкта діяльності [10].

Проте, як вважають В.Ф. Сафін та Г.П. Ніков, самовизначення не можна зводити до самосвідомості, оскільки людина може усвідомлювати себе, але не піднятися до рівня співвіднесення того, що вона може і що від неї потрібно, і таким чином не дійти до дієвого висновку [14, с. 67].

П.А. Шавір визначає феномен професійної самосвідомості як усвідомлення індивідом себе в якості суб'єкта власної професійної діяльності [17], а В.Д. Брагіна у дослідженні професійної самосвідомості особистості звертає особливу увагу на пізнання й самооцінку особистістю системи власних професійних здібностей та вироблення певного ставлення до них [2].

А.К. Маркова характеризує професійну самосвідомість як комплекс уявлень людини про себе як професіонала, цілісний образ себе як професіонала, систему стосунків і установок щодо себе як професіонала. Це інтегративна характеристика особистості, у якій виокремлюються усвідомлення особистістю норм, правил, моделі своєї професії як еталонів для усвідомлення своїх якостей, формування підґрунтя професійного світогляду й особистої концепції праці; усвідомлення цих якостей у інших людей, порівняння себе з якимось професіоналом середньої кваліфікації; врахування сподівань і оцінка себе як професіонала з боку інших людей; самооцінювання особистістю своїх окремих сторін за когнітивними, емоційними і поведінковими критеріями; позитивне оцінювання особистістю самої себе в цілому, визначення своїх позитивних якостей, перспектив створення професійного «Я» [9].

На думку О.Л. Туриніної, професійна самосвідомість індивіда є сукупністю знань про власні особливості, наявні професійні здібності та інтереси. Констатація особистістю успіхів і невдач власної професійної або навчальної діяльності є чинником коригування «Я – образу», самооцінки, рівня домагань та професійної самосвідомості в цілому [15].

У процесі професійного становлення особистості та її самосвідомості постійно виникають проблеми самовизначення: при виборі професійного навчального закладу, професії, спеціальності, при включенні у професійний колектив тощо. Тут самовизначення набуває характеру конфлікту, який може ставати основою певних кризових явищ [6].

Е.Ф. Зеєр виділяє ряд типових проблем, що породжують внутрішньоособистісні конфлікти професійного самовизначення [6]: 1) неузгодженість ідеального і реального образу професії і самооцінки: «Я-реального», «Я-можливого» та «Я-деформованого»; 2) невідповідність професійної кваліфікації рівню домагань в області кар'єри, матеріального і морального заохочення; 3) неправильний, вимушений вибір професії, місця роботи та посади; 4) протиріччя між усвідомлюваними і неусвідомлюваними складовими професійної свідомості.

Адекватне уявлення про себе дозволяє розширити сферу можливостей особистості, перетворити невдачі в успіхи, виявити нові здібності і таланти. Таким чином, «Я – образ» визначає розвиток особистості та її здатність формувати життєво важливі цілі діяльності, тобто є основоположним аспектом у професійному самовизначенні особистості [7].

У процесі навчально-професійної діяльності особистість набуває і розвиває уявлення про майбутню професію і свої можливості в ній. Спочатку у свідомості виникає ідеальний «Я-образ» (еталон особистості-професіонала), потім з'являється суперечність між реальним «Я-образом» і еталоном особистості-професіонала. У результаті вирішення суперечності з'являється і розвивається «Я-образ» особистості як суб'єкта майбутньої професійної діяльності. Розвиваючись як суб'єкт професійної діяльності і формуючи ставлення до себе (як до професіонала), людина формується як особистість [7].

За А.К. Марковою, етап творчого самовизначення себе як фахівця, основною метою якого є усвідомлення власних професійних здібностей студента-педагога та їх подальший саморозвиток, відбувається упродовж професійного навчання. Саме на етапі вузівського навчання включення студентів у

навчально-професійну діяльність сприяє формуванню системи їх професійних знань, умінь, навичок, елементів професійного мислення і пам'яті, з одного боку, і розвитку адекватної професійної самосвідомості, з іншого. Даний етап характеризується формуванням ставлення до себе як суб'єкта професійної діяльності, на якому особистісні особливості обумовлюють якісні зміни у структурі професійної самосвідомості [9].

У міру поглиблення професійного навчання та професійного дорослішання розширюється список усвідомлюваних особистістю власних якостей поряд зі зміною їх змістовної специфіки. Б.Б. Косов підкреслює зближення сутнісних уявлень суб'єкта про якості інших людей і про свої власні в контексті майбутньої професійної діяльності, відзначає зростання змістовної близькості «Я-образу» та професійного еталона і вплив змісту професійного стандарту на зміст «Я-образу» [8, С. 231].

Таким чином, «Я-образ» майбутнього фахівця є динамічним чинником професійного самовизначення особистості, так як професійне самовизначення особистості розвивається протягом усього життя людини і є способом знаходження адекватного способу самореалізації суб'єкта праці як професіонала.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, самовизначення є складним та багатоаспектним процесом розвитку людини, структурними елементами якого є різні види самовизначення — особистісне, соціальне, професійне та інші. Професійне самовизначення можна вважати не просто вибором професії або ж сценарію професійного життя, а своєрідним творчим процесом розвитку особистості. Самовизначення може бути адекватним професійно важливій проблемі і тоді відбувається розвиток особистості, а може бути і неадекватним, і тоді воно породжує внутрішній конфлікт, не сприяючи процесам розвитку.

Професійна самосвідомість формується на початкових етапах професійного самовизначення і надалі визначає

особливості просування людини у професії та можливості її особистісної і професійної самореалізації. Таким чином, професійна самосвідомість є одним із провідних компонентів професійного розвитку особистості.

Оскільки професійна самосвідомість детермінує розвиток суб'єкта професійної діяльності та є необхідним компонентом її успішного здійснення, важливе значення має дослідження її особливостей і визначення можливостей її формування у процесі професійного навчання майбутніх педагогів. Дане завдання становить перспективу подальших досліджень у контексті означеної пролематики.

Список використаних джерел

1. Борисова Е.М. Профессиональное самоопределение: личностный аспект: дисс. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Елена Михайловна Борисова. – М., 1995. – 411 с.
2. Брагина В.Д. Представления о профессии и самооценка профессионально-важных качеств учащейся молодежи / В.Д. Брагина // Вопросы психологии. – 1996. – № 2. – С. 146–156.
3. Вітковська О.І. Професійне самовизначення як життєва проблема особистості / Оксана Ігорівна Вітковська // Педагогіка і психологія. – 1998. – № 3. – С. 171–179.
4. Газман О.С. Новые ценности в образовании / Олег Семёнович Газман. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://setilab.ru/modules/article/view.article.php/c3/117>
5. Гріньова О.М. Психологічні особливості професійного самовизначення майбутніх учителів в умовах підготовки за двома спеціальностями: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ольга Михайлівна Гріньова. – К., 2008. – 20 с.
6. Зеер Э.Ф. Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов / Эвальд Фридрихович Зеер. – М. : Академический проект; Фонд «Мир», 2005. – 336 с.
7. Клевцова В.А. Я-образ в профессиональном самоопределении личности / В.А. Клевцова // Современные наукоемкие технологии. – 2008. – № 1. – С. 66–67.
8. Косов Б.Б. О закономерностях развития личности / Борис Борисович Косов // Психология как система направлений: Ежегодник

Российского психологического общества. – 2002. – Вып. 2. – Т. 9. – С. 231–233.

9. Маркова А.К. Психология профессионализма / Аэлига Капитоновна Маркова. – М. : Междунар. гуманит. фонд «Знание», 1996. – 312 с.

10. Митина Л.М. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях / Лариса Максимовна Митина // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 28–38.

11. Профессиональное самоопределение и профессиональная карьера молодежи / Под ред. С.Н. Чистяковой. – М. : РАО, 1993. – 89 с.

12. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение: пособие / Николай Сергеевич Пряжников. – Москва : Институт практической психологии; Воронеж: МОДЭК, 1996. – 256 с.

13. Пряжников Н.С. Профессиональное самоопределение в культурно-исторической перспективе / Николай Сергеевич Пряжников // Вопросы психологии. – 1996. – №1. – С. 62–67.

14. Сафин В.Ф. Психологический аспект самоопределения личности / В.Ф. Сафин, Г.П. Ников // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5. – № 4. – С. 65–73.

15. Туриніна О.Л. Психологічні особливості професійного самовизначення учнів профільних педкласів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Олена Леонтіївна Туриніна. – К., 1997. – 218 с.

16. Чистякова С.Н. Профессиональная профориентация школьников: организация и управление / С.Н. Чистякова, И.Н. Захарова. – М., 1987. – 157 с.

17. Шавир П.А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности / Пётр Абрамович Шавир. – М. : Педагогика, 1981. – 96 с.

18. Щедровицкий П.Г. Очерки по философии образования: статьи и лекции / Пётр Георгиевич Щедровицкий. – Москва : Эксперимент, 1993. – 154 с.

19. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон [пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А.В. Толстых]. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.

20. Developmental theory. Donald Super [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.guidance-research.org/EG/impprac/ImpP2/traditional/developmental/>

Н.И. Метельская

**ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЕ
БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ
СТАНОВЛЕНИЯ ИХ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ**

В статье представлены результаты теоретического анализа проблемы профессионального самоопределения будущих педагогов. Раскрывается сущность понятий «самоопределение» и «профессиональное самоопределение», описываются представления о видах и типах самоопределения личности. Также проанализирована взаимозависимость между особенностями осуществления профессионального самоопределения будущими педагогами и становлением их профессионального самосознания. Определены проблемы, порождающие внутриличностные конфликты профессионального самоопределения.

Ключевые слова: самоопределение личности, профессиональное самоопределение, профессиональное самосознание, будущие педагоги.

N. Metelska

**PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF FUTURE TEACHERS
AS A NECESSARY CONDITION OF THE FORMATION
OF THEIR PROFESSIONAL SELF-CONSCIOUSNESS**

The article presents the results of the theoretical analysis of the problem of future educators' professional self-determination. Summarizing the research of scientists who have studied this issue, we can say that professional self-determination isn't an one-stage act of choice, but a long process, which is the leading component of formation of professional's personality, his or her professional consciousness and self-consciousness.

The essence of the concepts of «self-determination» and the «professional self-determination» is revealed. Self-determination is seen as a person's ability to construct itself, its individual story as the ability to rethink its own essence. Professional self-determination is understood as a determining of a man himself relatively to the generated in society (and accepted by the man) criteria of professionalism. The ideas about the kinds and types of professional's self-determination are emphasized.

Also the relationship between the features of professional self-determination of future educators and formation of their professional self-consciousness is analyzed. It was determined that the psychological content of the process of professional self-determination of future educators consist not only in formation of the orientation to choose the educational profession, but also in search of subjective reasons for this choice. Therefore, an integral component of their professional self-determination is a professional self-consciousness, which is defined as the realizing of one's own personal characteristics, level of formation of professional abilities and professionally important qualities and degree of their compliance to the level, which is required for future educators. The problems that give rise to intrapersonal conflicts of professional self-determination are identified.

Key words: self-determination of personality, professional self-determination, professional self-consciousness, future teachers.

Надійшла до редакції 12.06.2015 р.